

БЕЛАРУСКІ ГІСТАРЫЧНЫ АГЛЯД

BELARUSIAN
HISTORICAL
REVIEW

Слуцкая цытадэль XVII–XVIII ст.

Мікола Волкаў

Да пытання пра назву і час узвядзення

За час свайго існавання чатырохбастыённая цытадэль у зарэчнай частцы Слуцка, ці т. зв. Новым месце, мела розныя назвы. У навуковай літаратуры замацавалася назва „Новы замак”, аднак яна паўстала нашмат пазней за сам помнік. Першапачаткова Слуцкую цытадэль найчасцей называлі „Новай фартэцыяй”¹. Гэтак-сама рана ў крыніцах з’явілася найменне „цытадэль”, якое падкрэслівала галоўную функцыю ўмацавання ў сістэме гарадскіх фартыфікацый². Яе маглі называць „Слуцкай фартэцыяй”, хаця найчасцей гэтае азначэнне адносілася ўвогуле да гарадскіх фартыфікацый³. У дзёніку Станіслава Незабітоўскага і некаторых лістах канца XVII — пачатку XVIII ст. цытадэль, як правіла, называлася „шанцам” ці „Новым шанцам”⁴. Пазней, у XVIII — XIX ст. стала дамінаваць найменне „Новы замак”, што

¹ Lauda albo uchwały do obrony, porządku i ozdoby miasta Słucka: Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (далей LMAB). F. 9. Nr. 1873. S. 67, 78, 175–176. Копія XIX ст.: Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далей BCzart.). Rkps 389.

² Ibidem. S. 123, 233, 235.

³ B. Radziwiłł do K. Kłokockiego i W. Huryna, Królewiec, 7. VI.1659. Archiwum Główne Akt Dawnych (далей AGAD). Archiwum Radziwiłłów (далей AR). Dz. IV., K. 50.

⁴ Stanisław Niezabitowski. Dzienniki 1695–1700. Poznań, 1998. S. 105, 173, 298; Miasto Słuck do St. Niezabitowskiego. Słuck, 24. XI.1712. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 14627. Шанцамі называлі палявыя земляныя ўмацаванні сярэдніх і малых памераў.

прывяло да „састарэння” ранейшага адміністрацыйнага цэнтра горада — комплексу Верхняга і Ніжняга замкаў. Таму, калі ў першай палове XVII ст. у крыніцах фігуравала паняцце „Слуцкі замак” ці проста „замак”⁵, дык з другой паловы XVII ст. пашырылася найменне „Стары замак”. Найбольш універсальнай назвай, якая, побач з іншымі, ужывалася на працягу ўсяго існавання ўмацавання, была „цытадэль”, таму яна і вынесена ў загаловак артыкула.

З канца XIV да пачатку XVII ст. Слуцк належаў княскаму роду Алелькавічаў. За гэты час горад значна разросся, што дазволіла сынам Юрыя II — Юрыю III, Аляксандру і Сямёну — падзяліць яго на часткі⁶. Аднак усе тры браты хутка памерлі, а горад у 1600 г. разам з рукою дачкі Юрыя III Соф’і перайшоў да Януша Радзівіла. Досыць распаўсюджана меркаванне, што бастыённыя ўмацаванні Слуцка і цытадэль былі ўзведзены яшчэ пры апошніх Алелькавічах⁷. Аўтар гэтай гіпотэзы, відаць, — выкладчык слускай гімназіі І. Глебаў, які ў пачатку XX ст. пісаў, што ўмацаванні атрымалі ўсе тры часткі: Старое места, Востраў і Новае места. Урэшце, ён наўпрост сцвярджаў, што Новы замак быў пабудаваны яшчэ пры Алелькавічах⁸. Гіпотэзы Глебава прытрымліваўся таксама вядомы даследчык абарончага дойлідства Беларусі М. Ткачоў⁹. А. Грыцкевіч і Л. Калядзінскі былі схільныя адносіць дату з’яўлення фартыфікацыйных умацаванняў Слуцка да 1630–1640 г.¹⁰ Нягледзячы на падтрымку меркавання пра ранні пачатак узвядзення бастыённых умацаванняў вакол Слуцка, Ю. Чантурыя звярнуў увагу

⁵ Inwętarz księstwa Słuckiego. 1600. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3828. A. 1; Kopia podania Zamku Słuckiego wespół z instrukcją Jmp kapitana. 1621. AR. Dz. VII. Nr. 678. A. 5.

⁶ Глебов И. А. Город Слуцк. Вильна, 1904. С. 11.

⁷ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 6, ч. I. Мінск, 2001. С. 353.

⁸ Глебов. С. 10.

⁹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 25.

¹⁰ Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1993. С. 577; Архітэктура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 1993. С. 447.

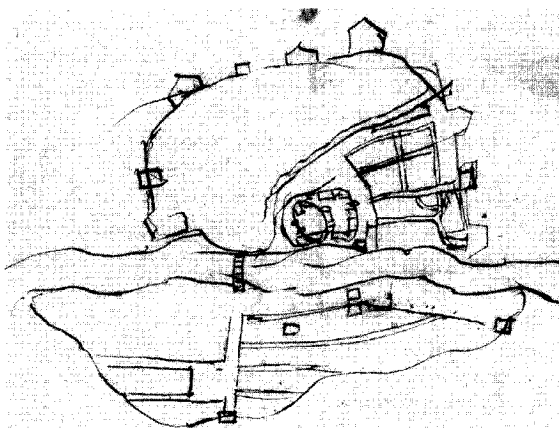
на падабенства фартыфікацый Слуцка да праектаў вядомага інжынера-фартыфікатара Адама Фрэйтага, а таму лічыў, што цытадэль магла паўстаць у 1640–60-я г.¹¹.

Ключ да вырашэння гэтай праблемы — накід плана Слуцка з альбома малюнкаў сярэдзіны XVII ст. з архіва Радзівілаў, што захоўваецца ў Нацыянальным Гістарычным Архіве Беларусі ў Мінску (мал. 1)¹². Дасюль гэты план не выкарыстоўваўся даследчыкамі, бо ён не мае подпісаў, а таму не быў атрыбутаваны. Аднак параўнанне з пазнейшымі планами Слуцка паказвае, што гэта план горада на Случы. Найбольш карысныя ў дадзеным выпадку планы першай трэці XVIII ст.: першы аўтарства Якаба Фойгта (*Jacobus* ці *Jakob Voigt*) 1704 г., другі — Ягана Георга Максіміліяна фон Фюрстэнхофа (*Johann Georg Maximilian von Furstenhof*) і трэці — Аляксандра Гофаўкса (*Alexander Goffaux*) 1731 г. (мал. 2–4)¹³. На плане з архіва Радзівілаў адлюстраваны бастыённыя ўмацаванні вакол Старога места з трыма брамамі (Капыльскай, Астроўскай і Ільінскай) і комплекс Верхняга і Ніжняга замкаў. З другога боку ракі, у Новым месце, прамалаявана сетка вуліц і дзве брамы без якіх-небудзь умацаванняў. Адна з гэтых брам знаходзілася на месцы пазнейшай цытадэлі. Такім чынам, на момант стварэння дадзенага плана не было ні бастыённых умацаванняў вакол Новага места, ні цытадэлі. З іншага боку, гэта дазваляе абмежаваць час стварэння плана 1655 г., калі паўсталая ўласна цытадэль і пачалося насыпанне валоў

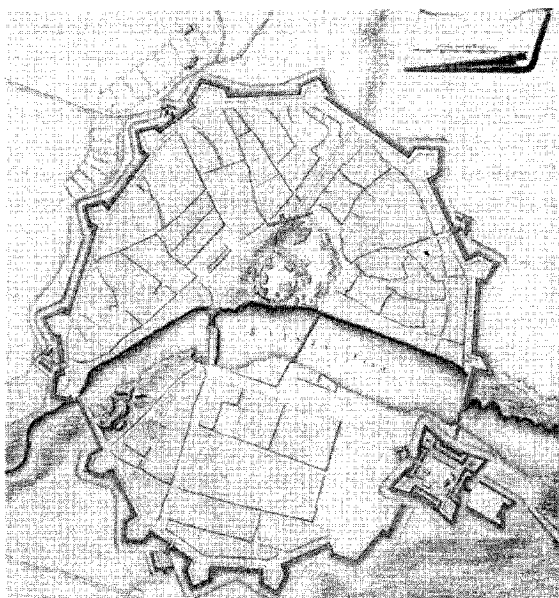
¹¹ Архітэктура Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце: у 4 т. Т. 2: XV — сярэдзіна XVIII ст. Мінск, 2006. С. 112.

¹² Альбом малюнкаў Багуслава Радзівіла. НІАБ. Ф. 694. Воп. 1. Спр. 287. Арк. 40.

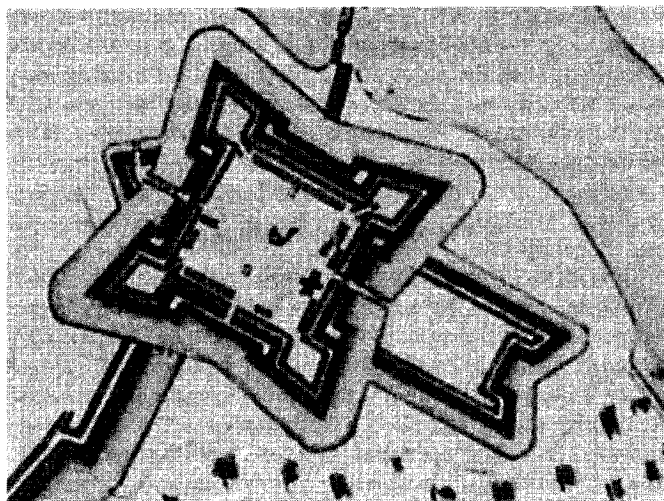
¹³ Падрабязней пра гэтыя планы: Белы А. Планы гарадоў Беларусі з калекцыі Яна Георга Максіміліяна фон Фюрстэнхофа. Дата доступу: 05.08.2008. Рэжым доступу: <http://autary.iig.pl/bely/www/kartahrafija/materyjaly/furstenhof.html>. План А. Гофаўкса выяўлены аўтарам гэтага артыкула ў Дармштаце: Plan de la Ville, et Fortresse de Sluczck. 1731. Hessisches Staatsarchiv Darmstadt. P 2 (Kartenwerke). Sig. 67/101.

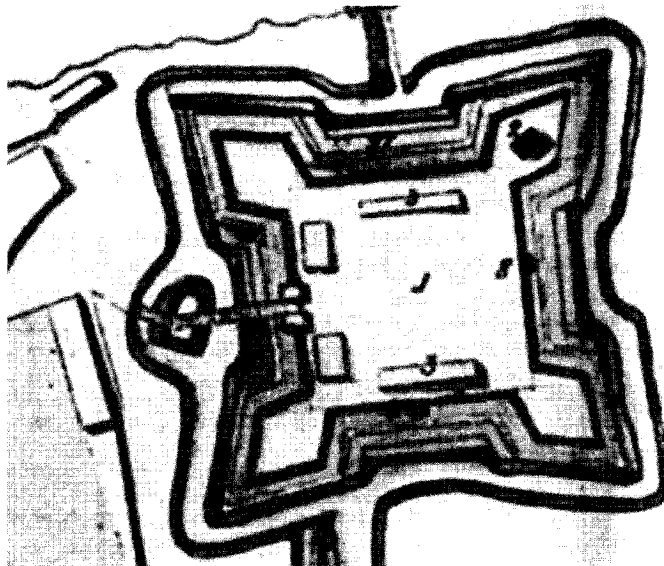
Мал. 1. План Слуцка. Сярэдзіна XVII ст.

Мал. 2. План Слуцка. М. фон Фюрстэнхоф. Першая трэць XVIII ст.

Мал. 3. План Слуцкай цытадэлі. Я. Фойгт. 1704.

Мал. 4. План Слуцкай цытадэлі. 1791–1804. (Чантурыя, 2005 — гл. спас. 71).

вакол Новага места. На нашу думку, накід плана Слуцка, як і ўвесь альбом малюнкаў, быў выкананы гетманам Янушам Радзівілам¹⁴. Дапамагчы датаваць гэты план можа больш дакладная атрыбуцыя ўсяго альбома малюнкаў, аднак ужо цяпер зразумела, што гэта самы ранні з вядомых планаў Слуцка.

Гісторыя будаўніцтва

Пасля няўдалага завяршэння зімовай кампаніі 1655 г. стала зразумела, што літоўскае войска не здолее перамагчы ці хаця б стрымаць маскоўскія палкі¹⁵. Таму, вяртаючыся з-пад Магілёва, тагачасны ўладальнік Слуцка князь Багуслаў Радзівіл (1621–1669) ужо пад Барысавам аддзяліўся ад войска ВКЛ і накіраваўся ў Слуцк для правы ўмацаванняў вакол Старога места і заканчэння Новай фартэцыі, ці цытадэлі, якую загадаў заклаці 2 красавіка. Працы ішлі хутка, і ўжо 10 жніўня горад быў падрыхтаваны да абароны¹⁶.

Галоўную ролю ў арганізацыі і кіраванні будаўніцтвам цытадэлі адыграў оберстэр-лейтэнант Вільгельм Патэрсан (*Wilhelm Paterson*, ці *Peterson*), якога Багуслаў Радзівіл пасля няўдалай магілёўскай кампаніі прызначыў камендантам і губернатарам Слуцка¹⁷. Шатландзец па паходжанні, В. Патэрсан, верагодна, ужо добра ведаў Слуцк і праслужыў там не адзін год. Яшчэ ў 1621 г. у рангу капітана ён упершыню прыняў камандаванне гарнізонам горада¹⁸. У бурлівым 1655 г. В. Па-

¹⁴ Волкаў М. Да пытання аб аўтарстве калекцыі малюнкаў сярэдзіны XVII ст. з архіва князёў Радзівілаў // ВГЧ. № 7. 2012. С. 34–38.

¹⁵ Бабятынскі К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй (1654–1655). Вільня — Беласток, 2011. С. 140–142.

¹⁶ Bogusław Radziwiłł. Autobiografia. Wstęp poprzedził i opracował Tadeusz Wasilewski. Warszawa, 1979. S. 136.

¹⁷ Popiński A. Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła. Z rękopismów hr. T. Działyńskiego. Poznań, 1840. S. 119.

¹⁸ Kopia podania Zamku Sluckiego wespół z instrukcją Jmp

тэрсан адыграў выключную ролю ў фартыфікаванні і абароне Слуцка, таму карыстаўся вялікім аўтарытэтам у мяшчан і жаўнераў. Пра ролю В. Патэрсана ў пабудове фартыфікацый Слуцка красамоўна сведчыць той факт, што адзін з шанцаў у ланцугу ўмацаванняў горада быў ахрышчаны ў гонар каменданта „Вільгельмавым шанцам” ці „Вільгельм-шанцам”. Пазней пашырылася спрошчаная назва „Вілім-шанец”. У канцы 1659 — пачатку 1660 г., калі над горадам ізноў нависла пагроза нападу маскоўскіх войскаў, тагачасны случкі губернатар, плоцкі стольнік Казімір Клакоцкі (*Kazimierz Kłokocki*) горача заклікаў Багуслава Радзівіла як мага хутчэй вярнуць В. Патэрсана ў Слуцк, адзначаючы, што няма больш здольнага для абароны фартэцыі чалавека, які мог падтрымаць дысцыпліну ў горадзе і гарнізоне¹⁹. У стварэнні першага праекта цытадэлі, такім чынам, мог прымаць удзел сам случкі камендант, якога лічылі экспертам у старагаландскай фартыфікацыі²⁰.

Надзвычай цікавыя звесткі пра фартыфікацыю горада і цытадэлі змяшчае ліст архітэктара і інжынера Тэафіла Спіноўскага (*Theophil Spinowski*) да Багуслава Радзівіла, напісаны 6 лютага 1658 г.²¹. У ім аўтар падрабязна апісвае гісторыю сваёй працы на князя. У час побыту Багуслава Радзівіла ў Слуцку ў 1655 г. Т. Спіноўскі прадставіў князю дэлінацыю, ці праект бастыённых умацаванняў вакол горада. Пазней гэты ж праект быў пададзены і вялікаму гетману Янушу Радзівілу. Разам з тым Т. Спіноўскі згадвае пра выкананы ім праект драўлянага палаца для Новай фартэцыі. Верагодна, разам з Багуславам Радзівілам ён у 1655 г. з’ехаў са Слуцка на Падляшша, а пазней — у Прусію, дзе пакінуў частку сваіх інструментаў і праектаў. Пасля разгрому атрадаў Багуслава Радзівіла пад Просткамі

kapitanowi. 1621. A. 5.

¹⁹ K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 23. XII.1659, Sluck; K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 21.I.1660, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

²⁰ Popiński. S. 119.

²¹ T. Spinowski do B. Radziwiłła. 6. II.1658, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 14914.

8 кастрычніка 1656 г. Т. Спіноўскі, які ўдзельнічаў у гэтай бітве на баку канюшага, трапіў да падчашага ВКЛ Міхала Казіміра Радзівіла. Цягам 1657 г. ён жыў у Белаі на Падляшшы і ў Нясвіжы, дзе па загадзе падчашага рыхтаваў праект мадэрнізацыі фартыфікацый Нясвіжскага замка ў старагаландскім стылі. Увосень 1657 г. Т. Спіноўскі ўзнавіў перапіску з Багуславам Радзівілам, спадзеючыся вярнуцца да яго на службу. Пры гэтым ён настойліва прапаноўваў ужыць распрацаваны ім праект фартыфікацый для Нясвіжскага замка пры рэканструкцыі Новай фартэцыі ў Слуцку. У канцы студзеня — пачатку лютага 1658 г. архітэктар пакінуў падчашага, так і не скончыўшы працу над праектам для Нясвіжскага замка, і прыехаў у Слуцк. Адразу па прыбыцці ў горад Т. Спіноўскі атрымаў загад ехаць да жамойцкага старасты Юрыя Караля Глябовіча, а пасля — да Багуслава Радзівіла ў Кёнігсберг.

Тэафіл Спіноўскі заставаўся на службе Багуслава Радзівіла да самой смерці. У прускай сталіцы ён працаваў над праектам мадэрнізацыі гарадскіх фартыфікацый²². Пазней удзельнічаў у пабудове новага палаца ў Біржах, у прыватнасці, выканаў праект роспісаў плафонаў унутраных памяшканняў²³. У 1662 г. на тэрыторыі Ніжняга замка ў Слуцку па яго праекце будавалася лазня, а ў 1666 г. — новы палац для князя²⁴. Як пісаў К. Клякоцкі ў пачатку 1671 г., жонка Т. Спіноўскага настойліва прасіла аддаць ёй грошы, што не былі своєчасова выплачаны яе мужу. На той час архітэктар ужо не жыў²⁵.

²² T. Spinowski do B. Radziwiłła. 10.VI.1660, Królewiec; 12.VII.1660, Królewiec; 23.VII.1660, Królewiec; 26.VIII.1660, Królewiec. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 14914.

²³ Wasilewski T. Budowa zamku i rezydencji Radziwiłłów w latach 1586–1654. // Podług nieba i zwyczajów polskiego. Warszawa, 1988. S. 270.

²⁴ W. Huryn do B. Radziwiłła. 28.VIII.1662, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 5569; K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 4.VI.1666, Słuck; K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 5.VI.1666, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

²⁵ Kłokocki do J. R. Fehra. 13.1.1671, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

Акрамя Т. Спіноўскага і В. Патэрсана, у Слуцку былі і іншыя інжынеры. У прыватнасці, у канцы красавіка 1655 г., якраз калі пачалося ўзвядзенне цытадэлі, В. Патэрсан загадаў невядомаму інжынеру, які меўся пры слуцкім гарнізоне, выканаць праект новай грэблі ў раёне Ільінскай брамы²⁶. Такого кшталту працы мог праводзіць службовец князя Крыштаф Вінклер (*Krzysztof Winkler*), які ў ліпені — жніўні 1656 г. рабіў дамбы ў гарадскіх ірвах, каб затрымаць у іх ваду, а таксама разметку для равеліна перад Навамейскай брамай²⁷. Урэшце, сам Багуслаў Радзівіл быў добра абазнаны ў фартыфікацыі і мог асабіста ўдзельнічаць у падрыхтоўцы праекта цытадэлі. У сваім лісце да нашчадкаў ён даволі шмат увагі аддае парадам, звязаным менавіта са справамі фартэцый²⁸.

Неўзабаве пасля вяртання Т. Спіноўскага ў канцы 1658 г. на службу да Багуслава Радзівіла пачалася рэалізацыя прапановага ім праекта перабудовы Новай фартэцыі. У пачатку 1660 г. ва ўмовах надзвычайнай небяспекі, якая навісла над Слуцкам, Багуслаў Радзівіл ізноў накіраваў В. Патэрсана для фартыфікавання і забеспячэння горада і Новай фартэцыі²⁹. Аднак з прычыны хуткага наступу маскоўскіх войскаў у Наваградчыне той не здолеў даехаць да Слуцка, таму адказнасць за падрыхтоўку горада да абароны была ўскладзена на К. Клакоцкага. Паводле слоў Уладыслава Гурына (*Władysław Huryn*), які пэўны час разам з плоцкім стольнікам кіраваў адміністрацый Слуцкага княства, К. Клакоцкі вельмі добра спраўляўся з гэтай задачай. У траўні — чэрвені 1661 г., калі над горадам і княствам навісла небяспека новых уварванняў, а К. Клакоцкі

²⁶ Lauda. S. 24

²⁷ Ibidem. S. 114, 120. Тут Вінклер двойчы згадваецца пад прозвішчам Вінк (*Wink*).

²⁸ Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku. Toruń, 1998. S. 109.

²⁹ Instrukcja Wilhelmowi Petersonowi. 8.I.1660. AGAD. AR. Dz. VII. Nr. 678. S. 15–18.

ад'ехаў па асабістых справах са Слуцка, У. Гурын прасіў Багуслава Радзівіла як мага хутчэй яго вярнуць, бо без К. Клакоцкага ўтрыманне фартыфікацый горада і цытадэлі ў належным стане і іх далейшая разбудова ішлі дрэнна, а ў гарнізоне не было парадку³⁰.

Паводле загаду Багуслава Радзівіла ад 18 лютага 1662 г., са Старога замка ў цытадэль была перанесена рэзідэнцыя каменданта і харугва слуцкага гарнізона³¹. Аднак будаўнічыя працы працягваліся і надалей. У 1663–1664 г., а напэўна, і колькі гадоў пазней, вяліся працы па насыпанні галоўнага вала цытадэлі. У студзені 1664 г. К. Клакоцкі паведамляў князю, што „адзін ба-стыён і адна курціна ў цытадэлі яшчэ не скончаны, а каб жаўнеры так рабілі, як у тым годзе, то за два гады можна было б працу скончыць”³². У пазнейшым лісце ён выказваў заклапочанасць, што ўвогуле не будзе з кім працягваць будаўніцтва, і прасіў пераслаць некалькі дзясяткаў маскоўскіх вязняў з Копысі³³.

Ужо ў 1655 г. Т. Спіноўскі выканаў праект палаца, які, па яго словах, павінен быў ідэальна пасаваць да рэгулярнай Новай фартэцыі. Для будаўніцтва палаца было завезена дрэва, якое ў лютым 1658 г. аглядаў архітэктар³⁴. Аднак з-за фінансавых праблем далейшыя працы пастаянна адкладваліся. Урэшце па праекце Т. Спіноўскага ў 1666 г. новы палац пачалі будаваць на тэрыторыі Ніжняга замка, а ў цытадэлі пры жыцці Багуслава Радзівіла палац, відаць, так і не быў узведзены.

³⁰ W. Huryn do B. Radziwiłła. 18.V.1661, Sluck; W. Huryn do B. Radziwiłła. 18.VI.1661, Sluck; W. Huryn do B. Radziwiłła. 27.VI.1661, Sluck; AGAD. AR. Dz. V. Nr. 5569.

³¹ A. Schilling do B. Radziwiłła. 21.III.1662, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 14021.

³² K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 19.I.1664, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

³³ K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 9.II.1664, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

³⁴ T. Spinowski do B. Radziwiłła. 6.II.1658, Sluck. Дрэва для палаца ў цытадэлі ляжала яшчэ ў 1662 г., пра што згадваў сам Багуслаў Радзівіл: B. Radziwiłł do W. Huryna. 7.V.1662. Pułtowski. AGAD. AR. Dz. IV. K. 54.

З часу будаўніцтва цытадэлі паходзіць вельмі цікавы план, на якім адлюстравана частка цытадэлі з праектам разбудовы правіантхаўза (ням. *Proviантаус* — будынак для захоўвання правіанту для гарнізона)³⁵. Акрамя самога будынка на ім у маштабе адлюстравана таксама паўночная курціна і два бастыёны, што дае надзвычай каштоўную інфармацыю адносна параметраў земляных умацаванняў. Аўтар плана, К. Клакоцкі, выслаў яго разам з лістом да свайго патрона 19 лютага 1662 г.³⁶ З гэтага ліста і з даволі аб'ёмнага тлумачэння на самім плане вынікае, што да 1662 г. у цытадэлі ўжо існаваў драўляны будынак, у якім знаходзіліся замкавы цэйхгаўз (ням. *Zeughaus* — арсенал) і правіантхаўз, пазначаныя на плане літарай „А”. Пра гэты правіантхаўз, відаць, згадваў у 1661 г. У. Гурын³⁷. Хутчэй за ўсё, пад час узгаднення праекта было вырашана аддаць новы будынак пад цэйхгаўз, бо ў 1666 г. К. Клакоцкі пісаў пра будаўніцтва новага цэйхгаўза, на якім у жніўні ставілі кроквы пад дах³⁸. Са згаданага чарцяжа таксама вынікае, што ў 1662 г. з паўночнага боку быў насыпаны толькі галоўны вал, у той час як ніжні вал паўстаў пазней. Хутчэй за ўсё, у другой палове 1660-х г. асноўныя працы па перабудове Новай фартэцыі па праекце Т. Спіноўскага былі скончаны, і ў такім выглядзе фартыфікацыі цытадэлі захоўваліся аж да XIX ст.

Функцыі

Найважнейшай задачай, якая ўскладалася на цытадэль ва ўмовах пагрозы маскоўскага нападу, была абарона зарэчнай часткі Слуцка, або Новага места, што дасюль не мела грунтоўных фартыфікацый. Захоп Но-

³⁵ AGAD. AR. Dz. VII. Nr. 678. Ark. 41.

³⁶ K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 19.II.1662, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr.6865.

³⁷ W. Huryn do B. Radziwiłła. 18.VI.1661, Słuck; AGAD. AR. Dz. V. Nr. 5569.

³⁸ K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 28.VIII.1666, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

вага места быў сур'ёзнай пагрозай для Старога места, якое фактычна рабілася безабароным для атакі з боку ракі. Таму маскоўскія войскі разам з казакамі двойчы ў верасні 1655 г. „спрабавалі ўдачы” менавіта з боку Новага места. Але энергічныя дзеянні абаронцаў і моцнай артылерыі прымусілі іх устрымацца ад штурму і ў хуткім часе адыйці³⁹.

Пасля разбудовы фартыфікацый Новага места ў другой палове 1650-х г. Новая фартэцыя апынулася ў межах гарадскіх умацаванняў і набыла функцыі цытадэлі, ці цэнтра абароны горада. Перанос у 1662 г. рэзідэнцыі каменданта са Старога замка ў Новую фартэцыю сведчыў, што першы страцёў ролю абарончага аб'екта, таму пазней яго фартыфікацыі не мадэрнізаваліся. Аднак цытадэль не здолела перацягнуць на сябе ролю адміністрацыйнага цэнтра горада, якую па-ранейшаму выконваў Стары замак. Паказальнае ў дадзеным выпадку будаўніцтва княскага палаца не ў Новай фартэцыі, а ў Ніжнім замку.

Акрамя ўзмацнення абароны горада, цытадэль забяспечвала кантроль уладальніка над яго насельніцтвам. У пачатку 1660 г. ва ўмовах капітуляцыі Старабыхаўскай фартэцыі і імклівага прасоўвання царскіх войскаў пад кіраўніцтвам Івана Хаванскага ў Наваградчыну сярод гарадскога насельніцтва пашырыліся страхі, што ў выпадку аблогі Слуцка ніхто не прыйдзе ім на дапамогу. Таму сярод мяшчанства, асабліва бяднейшага, даведзенага вайной да галечы, узраслі праказацкія настроі⁴⁰. К. Клякоцкі і У. Гурын з непрыхаванай занепакоенасцю пісалі Багуславу Радзівілу, што найбольш баяцца здрады на карысць казакоў⁴¹. 19 ліпеня 1660 г. на сесіі месцкай рады нават разбіралася справа пра лісты да казакоў, якія знайшлі

³⁹ Ibidem. S. 66.

⁴⁰ К. Клякоцкі і У. Гурын да В. Радзівіла. 23.XII.1659, Слуцк. AGAD. AR. Dz. V. Nr.6865.

⁴¹ W. Huryn do B. Radziwiłła. 3.III.1660, Слуцк; AGAD. AR. Dz. V. Nr. 5569; К. Клякоцкі і У. Гурын да В. Радзівіла. 23.III.1660, Слуцк. AGAD. AR. Dz. V. Nr.6865.

ў аднаго з мяшчан⁴². Пад восень 1660 г. пад уплывам разгрому войскаў І. Хаванскага небяспека здрады значна зменшылася⁴³, аднак прыхільнасць слупкага плебса да казакоў захоўвалася яшчэ і ў 1664 г.⁴⁴. У 1661 г. адбыліся хваляванні мяшчан, выкліканыя ўвядзеннем новага падатку, якія давялося спыняць з дапамогай гарнізона⁴⁵. Такім чынам, моцная залага і артылерыя цытадэлі мусілі забяспечваць лаяльнасць мяшчан. Таму на слупкіх камендантаў ускладаўся абавязак „пільнаваць бяспеку фартэцыі і цытадэлі”⁴⁶. Падобную ролю адыгрывала чатырохбастыённая цытадэль Фрыдрыхсбург у Караляўцы (Кёнігсбергу), узведзеная ў 1657 г. у ланцугу гарадскіх умацаванняў⁴⁷. У 1661–1663 г. яна стала апорай для падаўлення выступлення прускіх станаў, якім кіраваў Багуслаў Радзівіл, на той час губернатар Прусіі.

Фартыфікацыя

Вясной 1655 г., пасля заканчэння няўдалай аблогі Магілёва, Багуслаў Радзівіл прыехаў у Слуцк, дзе спыніўся для рэстаўрацыі гарадскіх валоў, якія былі... паводле *новай манеры тых вякоў* напраўлены і пекнымі баштамі прыздоблены⁴⁸. Наконт свайго праекта перабудовы цытадэлі Т. Спіноўскі наўпрост пісаў, што ў ім „усё па-нідэрландску зроблена”⁴⁹. З абедзвюх цытат вынікае, што як першы праект цытадэлі, якую пачалі будаваць пасля прыезду князя, так і другі праект аўтарства

⁴² Lauda. S. 255–256.

⁴³ W. Huryn do B. Radziwiłła. 4.XI.1660, Sluck; AGAD. AR. Dz. V. Nr. 5569.

⁴⁴ K. Kłokocki do B. Radziwiłła. 19.VIII.1664, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr.6865.

⁴⁵ Ткачоў. С. 34.

⁴⁶ Jurament kommandanta w Slucku. НГАБ. Ф. 694. Воп. 1. Спр. 410. Апр. 8.

⁴⁷ Köster, Baldur. Königsberg. Architektur aus deutscher Zeit. 2000. S. 20.

⁴⁸ Popiński. S. 119.

⁴⁹ T. Spinowski do B. Radziwiłła. 6. II.1658, Sluck.

Т. Спіноўскага былі выкананы ў старагаландскай манеры фартыфікацыі.

Пра выгляд першай цытадэлі, узведзенай у 1655 г., застаецца толькі здагадка. Найверагодней, яна паўплывала і на распрацоўку другога праекта аўтарства Т. Спіноўскага, дакладней, інжынер мусіў прыста-соўвацца да таго, што ўжо існавала. Узведзеная за кароткі тэрмін (тры месяцы) чатырохбастыённая цытадэль магла мець невысокі слабы вал і крыху іншыя параметры абарончых элементаў (бастыёнаў і курцін).

З вяртаннем Т. Спіноўскага на службу да Багуслава Радзівіла ў 1658 г. было вырашана перабудаваць цытадэль паводле прапанаванай архітэктарам мадэлі. Яе вывучэнне і аналіз магчымы дзякуючы планам Слуцка XVIII–XIX ст. Найбольшую каштоўнасць, аднак, мае план часткі цытадэлі, выкананы К. Клакоцкім у 1662 г. Абрыс фартыфікацый, адлюстраваных на плане, відавочна, быў скапіяваны з праекта цытадэлі, падрыхтаванага Т. Спіноўскім. На гэта ўказвае, між іншым, выкарыстанне дзесяцічнай рэйнскай стапы ў якасці меры, што было характэрна для фартыфікацыйных праектаў⁵⁰. Верыфікаваць памеры, пададзеныя на плане К. Клакоцкага, можна з дапамогай планаў першай трэці XVIII ст., на якіх акрамя абрысу фартыфікацый ёсць таксама метрычная шкала ў рэйнскіх прутах. Памер бастыённага фронту цытадэлі, ці адлегласць між вугламі яе бастыёнаў, на плане К. Клакоцкага складае 515 дзесяцічных стоп, ці 51,5 прута, у той час як на плане Я. Фойгта — каля 53,5 прута, Я. Фюрстэнхофа — каля 54,5 прута, А. Гаўфакса — каля 55 пругоў. Як відаць, памеры вельмі блізкія. Пры гэтым перавагу варта аддаць плану К. Клакоцкага як больш падрабязнаму і дакладнаму. На двух астатніх планах заўважны пэўныя

⁵⁰ Звычайная рэйнская стапа раўнялася 0,3138 м. 12 стоп складалі 1 рэйнскі прут (3,7668 м). Т. зв. дзесяцічная рэйнская стапа была вынайдзена для зручнасці вылічэння памераў фартыфікацыйных умацаванняў. У адным пруге было 10 дзесяцічных стоп. 1 дзесяцічная стапа складала, такім чынам, 0,37668 м. Freytag. S. 31.

скажэнні, дапушчаныя аўтарамі пры спробе адлюстраваць правільны абрыс цытадэлі.

Каб збудаваць умацаванне па металзе А. Фрэйтага, неабходна было прапарцыянальна змяніць прапанаваныя ім памеры адпаведна даўжыні бастыённага фронту меркаванага ўмацавання. Працягласць бастыённага фронту, якая залежала ад умоваў мясцовасці і фінансавых магчымасцяў ініцыятара будаўніцтва, была, такім чынам, асновай пры вызначэнні памераў бастыёнаў і курцін. Апроч таго, А. Фрэйтаг распрацаваў два віды фартэцый. Калі спрасціць, то галоўнае адрозненне палягала ў даўжыні фланка⁵¹ бастыёна: фланкі фартэцый першага віду былі на чвэрць меншыя за фланкі фартэцый другога віду. У лісце ад 6 лютага 1658 г. Т. Спіноўскі адзначаў, што мог бы дапамагчы ў направе старамесцікіх валоў у адпаведнасці з „другім законам вайсковай архітэктуры” (*secundum leges Architecturae Militaris*)⁵². Аналіз памераў абарончых элементаў Слуцкай цытадэлі паказвае, што яна была спланавана якраз паводле другога закону. Найлепей гэта відаць пры параўнанні памераў з чарцяжа К. Клакоцкага з памерамі, прапанаванымі А. Фрэйтагам для чатырохбастыённай фартэцыі на 50 пругоў: бастыённы фронт цытадэлі — 51,5 прута, па А. Фрэйтагу — 50 пругоў; курціны адпаведна — 22,2 і 21,85; фасы бастыёна — 14,92 і 14,57; фланк бастыёна — 4,85 і 4,85⁵³. Памеры абарончых умацаванняў цытадэлі, такім чынам, былі на 2–3% большыя за прапанаваныя А. Фрэйтагам для фартэцыі на 50 пругоў, акрамя фланкаў, роўных між сабою. Апошняе можна патлумачыць пэўнай недакладнасцю чарцяжа К. Клакоцкага.

Рэалізацыя ў праекце цытадэлі ідэй А. Фрэйтага сведчыць пра тое, што Т. Спіноўскі, які паходзіў, найверагодней, з тэрыторыі Рэчы Паспалітай, мог быць мясцовым вучнем знакамітага фартыфікатара. Магчыма, малады

⁵¹ Фланк бастыёна — сумежны з курцінай бок бастыёна, на якім ставілася артылерыя для абстрэлу рова перад курцінай і суседнім бастыёнам.

⁵² T. Spinowski do B. Radziwiłła. 6. II.1658, Sluck.

⁵³ Freytag. Taffel Num. VI zu Pag. 24.

Т. Спіноўскі трапіў на службу да Багуслава Радзівіла па асабістай рэкамендацыі А. Фрэйтага.

Адной з істотных пераваг свайго праекта Т. Спіноўскі лічыў яго „прапарцыянальнасць і рэгулярнасць”⁵⁴. Многія тэарэтыкі пісалі пра лепшыя абарончыя якасці правільных па форме ўмацаванняў, аднак рэалізоўваць такія праекты атрымлівалася далёка не заўсёды, найперш — з-за складаных умоваў мясцовасці (фартэцыі ў Берасці, Глуску, Высокім і інш.). Сярод помнікаў фартыфікацыі на тэрыторыі ВКЛ Слуцкая цытадэль — адна з нямногіх, што мае ідэальныя прапорцыі. Будынкі ўнутры фартэцыі меркавалася гэтаксама строга падпарадкаваць сіметры, што, аднак, не было здзейснена. Пры жыцці Багуслава Радзівіла з-за браку сродкаў паспелі ўзвесці толькі комплекс будынкаў пэйхаўза і правянтхаўза і, магчыма, некаторыя іншыя будынкі. Нерэалізаваным застаўся прапанаваны Т. Спіноўскім яшчэ ў 1655 г. праект палаца, які, паводле слоў самога архітэктара, павінен быў ідэальна пасаваць да рэгулярнай фартэцыі. Акрамя практычных пераваг правільнасць і сіметрыя фартыфікацый і ўнутранай забудовы комплекса маглі мець і пэўны ідэалагічны падтэкст, выяўляючы дух абсалютызму.

Як пісаў Т. Спіноўскі, у яго праекце няма нічога празмернага, а ўсё лішняе было паадкідана дзеля хутчэйшага ўзвядзення цытадэлі⁵⁵. Асноўны абарончы перыметр умацавання ўтваралі чатыры звязаны між сабою курцінамі востравугольныя бастыёны. Перад курцінамі і фланкамі бастыёнаў была насыпана фасэбрэя, ці ніжні вал. Тое, што ніжні вал не акружаў усю цытадэль па перыметры, было, дарэчы, істотнай асаблівасцю праекта Т. Спіноўскага. Падобнае вырашэнне варта прызнаць свайго роду эксперыментам у фартыфікацыі. Браму цытадэлі, якая знаходзілася ў сярэдзіне заходняй курціны, абараняў невялікі трыкутны равелін. З усходняга напольнага боку цытадэль

⁵⁴ Т. Spinowski do B. Radziwiłła. 6. II.1658, Słuck.

⁵⁵ Ibidem.

прыкрываў горнверк⁵⁶. Цытадэль, равелін і горнверк акружалі вадзяныя равы.

Наяўнасць якасных іканаграфічных крыніц, а таксама інвентары цытадэлі дазваляюць падрабязна вывучыць яе паасобныя элементы. Памер вонкавага палігона цытадэлі (адлегласць паміж вугламі бастыёнаў) складаў 51,5 прута (194 м). Як патрабавала тэорыя старагаландскай фартыфікацыі, бастыёны мелі вугал 60 градусаў, даўжыня іх фасаў, ці шчок, складала 14,92 прута (56,2 м), фланкаў — 4,85 прута (18,3 м). Бастыёны злучаліся курцінамі працягласцю 222,2 прута (83,6 м).

Вал цытадэлі фармаваў галоўную лінію абароны, якая складалася з курцін і бастыёнаў. Ён падзяляўся на тры асноўныя элементы: бруствер, ці парапет, банкет, ці стралецкую лаўку, і валавую дарогу. Дзякуючы малюнку з профілямі валоў слуцкіх умацаванняў другой паловы XVII ст. дакладна вядомыя параметры вала цытадэлі і ўсіх яго элементаў. Яго шырыня на ўзроўні падэшвы складала 48 дзесяцічных стоп (18 м)⁵⁷, вышыня да валавай дарогі — 13 (4,8 м). З боку горада вал меў нахіл каля 40–45 градусаў, а з боку поля — каля 50–55 градусаў. Стромкасць схілу вала, як і яго трываласць, залежала ад якасці зямлі. Для ўмацаванняў вала ў Слуцку выкарыстоўвалі гной, які мяшчане звозілі з падворкаў і вуліц, а таксама дзёрн, якім абкладвалі вонкавы схіл вала.

Валавая дарога, па якой перасоўваліся абаронцы, мела ўшыркі 8 дзесяцічных стоп (3 м). З вонкавага боку абаронцаў закрываў земляны бруствер шырынёй 10 дзесяцічных стоп (3,8 м) і вышынёй 5 (1,9 м). Сценку бруствера для забяспячэння стромкасці з унутранага боку апляталі сухім галлём⁵⁸. Між валавай дарогай і брустверам была стралецкая лаўка, на якую ўзыходзілі жаўнеры для стральбы праз бруствер. Яе вышыня і шырыня раўняліся 2 дзесяцічным стопам (0,7 м). У вы-

⁵⁶ Горнверкам называлі дадатковае абарончае ўмацаванне з двума паўбастыёнамі.

⁵⁷ Паводле чарцяжа К. Клакоцкага, шырыня вала складала 45 дзесяцічных стоп (17 м).

⁵⁸ Lauda. S. 122.

падку небяспекі на бруствер маглі ставіць плечення з лазы кашы, ці габіёны, якія насыпаліся зямлёй і стваралі дадатковую заслону. Гэткім чынам да абароны рыхтавалі гарадскія валы ў 1655 і 1660 г.⁵⁹ Як відаць на чарцяжы профіляў валоў, у іх вонкавы схіл паралельна гарызонту забіваліся завостраныя палі, ці штурмфалы, якія мусілі перашкаджаць штурмавікам узбірацца наверх. З асобных згадак вядома, што ў Слуцку для гэтага выкарыстоўвалі дубовыя ці альховыя палі даўжынёй 2 сажні (3,9 м)⁶⁰.

Пасярэдзіне заходняй курціны была драўляная брама, якую з боку горада закрываў равелін, у астатніх курцінах былі прарэзаны т. зв. вычечкі, ці праходы ў валах, якія выводзілі на ніжні вал і на горнверк. Асноўным месцам установак артылерыі ў цытадэлі былі бастыёны, якія ў крыніцах часта называлі проста „батарэямі”. Пляцоўкі ўнутры бастыёнаў узвышаліся над узроўнем дзядзінца цытадэлі. На іх можна было трапіць па спецыяльных узвалаках, ці апарэлях⁶¹, якія добра відаць на плане Я. Фойгта. Узвалокі з пляцоўкі бастыёна на валавую дарогу традыцыйна размяшчаліся ў насавых частках бастыёнаў.

Перад галоўным валам курцін і фланкаў бастыёнаў існаваў ніжні вал, ці фасэбрэя. Ён служыў для дадатковай абароны галоўнага вала ад артылерыйскага абстрэлу і уяўляў сабою звычайны земляны бруствер, ідэнтычны па параметрах брустверу галоўнага вала. Яго валавая дарога мела шырыню 10 дзесяцічных стоп (3,8 м). Перад ніжнім валам, а таксама фасамі бастыёнаў была т. зв. берма, ці лава, за якой пачынаўся роў. Шырыня бермы перад ніжнім валам складала 2,5 дзесяцічнай стапы (0,9 м), а перад фасамі бастыёнаў — 5 (1,9 м).

Шырыня галоўнага рова перад бастыёнамі складала 70 дзесяцічных стоп (26,4 м), а перад курцінамі — 90 (33,9 м). Пры агульнай глыбіні 8 дзесяцічных стоп (3 м)

⁵⁹ Ibidem. S. 53, 207, 234.

⁶⁰ Ibidem. S. 185, 206, 240; K. Kłokocki i W. Huryn do B. Radziwiłła. 1. П.1660. Stuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

⁶¹ Апарэль, ці ўзвалок, — нахілены земляны насып для пад'ёму на валавую дарогу ці вышэйшую тэрасу.

ён запаўняўся вадою на вышыню 6 (2,3 м). Абодва схілы рова мелі па 45 градусаў. Шырокія і адносна неглыбокія равы лічыліся ў старагаландскай сістэме фартыфікацыі больш практычнымі за глыбокія і вузкія.

Прыведзеныя вышэй параметры вала і равоў Слуцкай цытадэлі амаль цалкам адпавядаюць параметрам, прапанаваным А. Фрэйтагам для чатырохбастыённай фартэцыі⁶², акрамя адной асаблівасці. Пры аднолькавай шырыні ў падножжы вал Слуцкай цытадэлі быў на 1 м вышэйшы за прапанаваны А. Фрэйтагам. Гэта ў сваю чаргу прымусіла зрабіць у цытадэлі на больш чым 3 м вузейшую валавую дарогу ў параўнанні з тым, што прапаноўваў тэарэтык.

Асноўнай задачай невялікага трохвугольнага равеліна з боку горада была абарона брамы. Два вонкавыя бакі равеліна даўжынёй 9 прутаў (34 м) мелі невысокі вал з брустверам. З боку цытадэлі равелін быў адкрыты, каб у выпадку захопу вораг не змог на ім замацавацца. Як можна меркаваць па планах Я. Фойгта і Я. Фюрстэнхофа, роў перад равелінам меў шырыню 2 пруты (7,5 м).

Горнверк пачынаўся адразу за галоўным ровам цытадэлі з усходняга боку і меў даўжыню 32 пруты (120 м) і шырыню 23 пруты (86 м). З усходняга боку горнверк прыкрывалі два паўбастыёны з фасамамі даўжынёй 8,5 прута (32 м) і фланкамі даўжынёй 3,5 прута (13 м), якія звязвала курціна працягласцю 7 прутаў (26 м). Вакол горнвека быў выкапаны роў шырынёю 4 пруты (15 м). Як вынікае з планаў Я. Фойгта і Я. Фюрстэнхофа, шырыня валавай дарогі і бруствера галоўнага і ніжняга валоў цытадэлі, а таксама равеліна і горнверка была аднолькавая. Але адрознівалася іх вышыня, пра якую можна меркаваць па памерах равоў: чым шырэйшы роў, тым болей зямлі з яго было ўзята для насыпання вала. Адпаведна вал горнверка быў меншы за галоўны вал цытадэлі, аднак большы за вал перадбрамнага равеліна.

За равамі цытадэлі, равеліна і горнверка была тыповая для старагаландскай фартыфікацыі прыкрытая даро-

⁶² Freytag. Taffel zu Pag. 37.

га, якую закрываў невысокі насып — гласіс. Гласіс, разам з ніжнім валам, равелінам і горнверкам быў элементам паглыблення абароны цытадэлі. Яго шырыня разам са стралецкай лаўкай складала 28–29 дзесяцічных стоп (10,5–10,9 м), пры вышыні — 5 (1,9 м). Прыкрытую дарогу шырынёй 9 дзесяцічных стоп (3,4 м) выкарыстоўвалі для размяшчэння пяхоты і нечаканых вылазак у бок непрыяцеля.

Вакол цытадэлі была створана т. зв. эспланада, ці тэрыторыя, ачышчаная ад забудовы, якая магла б перашкаджаць абароне. Вакол гарадскіх фартыфікацый шырыня эспланады павінна была дасягаць, паводле інструкцый самога Багуслава Радзівіла, двух стрэлаў з мушкета ці гарматы (450 м)⁶³. Паводле плана Я. Фюрстэнхофа, найбліжэйшая забудова размяшчалася за 180 м ад цытадэлі.

У абароне цытадэлі важную ролю мусіла выконваць сістэма вадзяных перашкод, якая, акрамя вадзяных равоў, уключала ставы на Случы і балота на паўднёвы ўсход ад горада. З паўночнага боку ад Новай фартэцыі на Случы была насыпана грэбля, якая выходзіла з вала Старога места і ішла ў кірунку цытадэлі. Узвялі яе, верагодна, у другой палове 1660-х г. Першапачаткова рака каля цытадэлі перакрывалася плавучым штакетам, які тут усталявалі ўжо ў 1655 г.⁶⁴ Пазней на ёй з'явіўся шлюз і ўзвод, бачныя на планах Я. Фойгта і Я. Фюрстэнхофа. Гэтаксама, як і на грэблі ля Ільінскай брамы, на грэблі ля цытадэлі магла існаваць драўляная баявая галерэя з байніцамі⁶⁵.

Будаўніцтва грэблі давала магчымасць штучна павысіць узровень вады ў Случы, напоўніць вадою равы горада і ўласна цытадэлі, а таксама затапіць значныя землі на паўднёвы ўсход ад горада. Шырокае балота, до-

⁶³ B. Radziwiłł do W. Huryna. 24. VII.1661, Warszawa; B. Radziwiłł do W. Huryna. 23. IX.1661, Brandenburg. AGAD. AR. Dz. IV. K. 50. Паводле А. Фрэйтага, адлегласць прыцэльнага стрэлу мушкета складала 60 рэйнскіх пругоў (226 м). Freytag. S. 18.

⁶⁴ Ibidem. S. 67, 123.

⁶⁵ Ibidem. S. 234.

бра бачнае на планах першай трэці XVIII ст., гарантавала з гэтага боку надзейную абарону гораду і асабліва цытадэлі. Як пісаў К. Клакоцкі, балота за Новым месам „стаяла за асаблівы вал”. Небяспека надыходзіла толькі зімою, калі балота замярзала⁶⁶. Падобны гідратэхнічны прыём абароны фартэцыі — тыповы для старагаландскай фартыфікацыйнай школы і крыху раней быў рэалізаваны ў Гданьску, дзе шляхам перакрыцця Каменнага шлюза можна было затапіць значныя абшары на паўднёвы ўсход ад горада⁶⁷.

Паводле класіфікацыі А. Фрэйтага, Слуцкая цытадэль была меншая за фартэцыі класа „малы раяль” з працягласцю бастыённага фронту 60 прудоў і адносілася да шанцаў⁶⁸. Па сістэме фартыфікацыі яе найбліжэйшыя аналагі — Фрыдрыхсбург у Караляўцы і перабудаваны ў другой палове 1630-х г. Біржанскі замак. Паводле ацэнкі Аляксандра Людвіка Шылінга (*Alexander Ludwik Szylling*), у сярэдзіне XVIII ст. вал Біржанскага замка быў большы за вал Слуцкай цытадэлі⁶⁹. Пры гэтым, аднак, трэба мець на ўвазе, што замак у Біржах меў характар самастойнага фартыфікацыйнага аб’екта і быў фактычна галоўным абарончым збудаваннем ВКЛ на мяжы з Інфлянтамі. Слуцкая Новая фартэцыя, як і каралявецкі Фрыдрыхсбург, былі тыповымі цытадэлямі, што ўваходзілі ў сістэму абароны вялікіх гарадоў-фартэцый.

Забудова

Наяўныя крыніцы дазваляюць дастаткова падрабязна вывучыць забудову, якая існавала калісьці ў Слуцкай цытадэлі. Акрамя шматлікай урыўкавай інфарма-

⁶⁶ K. Kłokocki i W. Huryn do B. Radziwiłła. 7.X.1659, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 6865.

⁶⁷ Szczepański J. Woda a obrona miasta // Fortyfikacje Gdańska. Gdańsk, 2009. S. 131–133.

⁶⁸ Freytag. S. 15.

⁶⁹ Szylling A. L. do M. K. Radziwiłła. B. d. i b. m. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 15984/10. S. 75.

цыі захаваліся інвентары з апісаннем фартэцыі⁷⁰. Аднак з іх часам даволі складана зразумець сістэму забудовы і размяшчэнне асобных будынкаў, таму выключнае значэнне маюць планы цытадэлі. Асабліва каштоўныя планы Я. Фойгта і Я. Фюрстэнхофа, якія адлюстроўваюць стан фартэцыі да канца 1780-х г., калі па ініцыятыве Караля Станіслава Радзівіла Пана Каханку ранейшая забудова была разабрана, а на яе месцы паўстала зусім іншая. На расійскіх планах канца XVIII — пачатку XIX ст. адлюстравана сітуацыя, якая склалася пасля перабудовы⁷¹.

Перад тым як перайсці да апісання асобных будынкаў, варта зазначыць, што тэрыторыя цытадэлі забудоввалася паступова. Найважнейшыя аб'екты (комплекс будынкаў цэйхгаўза і правіянтхаўза, палац, кардыгарда, мураваны парахавы склеп) былі збудаваны ў другой палове XVII ст. і прастаялі да канца XVIII ст. Іншыя менш значныя будынкi ўзводзіліся па неабходнасці і з ініцыятывы розных людзей. Напрыклад, нейкія „лекныя баракі” былі пабудаваны па загадзе оберст-лейтнанта дэ Бажэ (*de Beauje*), драгунская харугва якога прастаяла ў фартэцыі з 13 ліпеня да 1 снежня 1700 г.⁷². Таму забудова тэрыторыі цытадэлі да канца XVIII ст. характарызалася пэўнай бессістэмнасцю. Будынкi былі згрупаваны адпаведна функцыям і расстаўлены па перыметры ўнутранага двара, цэнтр якога заставаўся вольны для вайсковых практыкаванняў і муштры. Амаль усе пабу-

⁷⁰ Inwentarz fortec i zamków w Słucku, 1687. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3834/2. Надрукаваны ў: Mikulski W., Zawadzki J. Opisy zamków białoruskich. Warszawa, 1999; Rewizja miasta Słuck, 1765. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3839/a. Інвентар 1765 г. слова ў слова паўтарае: Inwentarz miasta Słuck, 1767. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3841/1.

⁷¹ План канца XVIII — пачатку XIX ст. быў апублікаваны ў: Ткачоў. С. 24; іншыя два планы, фактычна копіі, апублікаваны ў: Чантурыя Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI — первой половины XIX в. Минск, 2005. С. 2, 127.

⁷² M. W. Aszard do St. Niezabitowskiego. 7.VII.1701, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 212.

довы былі драўляныя, за выключэннем мураваных паравых skleпaў.

Дзякуючы плану К. Клакоцкага вядома, што дзядзінец, ці ўнутраны двор, Слуцкай цытадэлі меў форму квадрата з бокам даўжынёй 26,3 прута (99 м). Яго плошча, такім чынам, складала амаль гектар.

Трапіць на тэрыторыю фартэцыі можна было цераз равелін і браму ў заходняй курціне. Перад драўлянымі мостам да равеліна ад самага пачатку існавання цытадэлі была зроблена кабыліна, ці рагатка, якая перашкаджала раптоўнаму ўварванню варожых вершнікаў⁷³. Пазней, у другой палове XVIII ст., згадваюцца дзве рагаткі з абодвух бакоў моста ў выглядзе жалезных ланцугоў, нацягнутых між двума слупамі. У невысокім вале равеліна, паводле інвентара 1687 г., былі ўсталяваны падвойныя дубовыя вароты на чатырох жалезных завесах.

Ад равеліна да сумежнай курціны веў драўляны мост з парэнчамі, даўжыня якога ў адпаведнасці з шырынёй галоўнага рова складала **каля 34 м**. Пасярэдзіне моста, як відаць на плане Я. Фойгта, знаходзіўся ўзвод, палатно якога не мела восі, а мацавалася на завесах. У 1765 г. на гэтым мосце было ўжо два ўзводы.

За мостам у заходняй курціне была збудавана драўляная брама. У другой палове XVII ст. яна мела выгляд простага, зробленага з дрэва, праезду ў вале. Зверху над праездам праходзіла валавая дарога, прыкрытая брустверам. Браму закрывалі масіўныя падвойныя (з двух палотнішчаў) дубовыя вароты, пабітыя жалезнымі цвікамі. Абодва палотнішчы варот трымаліся на трох моцных завесах, а ў адным з іх была невялікая фортка, праз якую праходзілі пешыя.

Дзесьці ў першай трэці XVIII ст. браму грунтоўна перабудавалі. Яна набыла выгляд вежападобнага двухпавярховага збудавання. У абодвух палотнішчах варот было зроблена па фортцы, з якіх адна зачынялася на ўнутраны замак. Па правым баку ў браме знаходзілася памяшканне з двума вокнамі, акенцам над дзвя-

⁷³ Lauda. S. 123.

рыма і печчу. Сюды з дзядзінца была перанесена кардыгарда. У левым баку месціўся лёх для вязняў з двума закратаванымі вокнамі, трыма дзвярыма і дзвюма печкамі з камінкамі. Другі паверх займала зала, у якой было сем вокнаў і трое дзвярэй. Над другім паверхам узвышаўся акруглы купал, крыты гонтамі і завершаны бляшаным арлом.

Для выхаду з тэрыторыі цытадэлі на ніжні вал і на горнверк у паўднёвай і заходняй курцінах былі зроблены выщечкі (праходы ў вале). Гэтаксама выщечка павінна была існаваць і ў паўночнай курціне, аднак пра яе інвентары не згадваюць. Для яе мусіў прызначацца праезд у комплексе будынкаў правіантхаўза і цэйхгаўза. Відаць, выщечка з гэтага боку рэдка выкарыстоўвалася і была да канца XVII ст. ужо засыпана. Паводле інвентара 1687 г., усходняя выщечка замыкалася з боку дзядзінца дубовымі дзвярыма на завесах, а паўднёвая — са знешняга боку падвойнымі дзвярыма на завесах. Летам 1748 г. гэтыя дзве выщечкі былі грунтоўна адноўлены⁷⁴. Яны замыкаліся на падвойныя дзверы і мелі драўляную падлогу. У 1765 г. адна з іх была ўжо спустошана і не мела падлогі.

Адразу пры ўваходзе на дзядзінец справа ад брамы стаяла крытая гонтамі кардыгарда (будынак для варты) з бруса, ці часанага дрэва. У ёй было чатыры шклянныя акны ў свінцовых аправах. Кардыгарда падзялялася на дзве цёплыя каморы і сенцы між імі. У абедзвюх каморах стаялі печы, пакрытыя паліванай зялёнай кафляй. Да 1765 г. печы былі перароблены і абкладзены шэрай кафляй, а ў сенях змуравалі кухню.

Дзесьці ў канцы XVII — пачатку XVIII ст. за кардыгардай у паўднёва-заходнім вуглу дзядзінца з'явіліся будынак для афіцэраў, стайня і кузня. Невялікі афіцэрскі будынак, які стаяў адразу за кардыгардай, складаўся з сенцаў і каморы, дзе былі два акны і печ, абкладзеная зялёнай кафляй. Уздоўж паўднёвай курціны паставілі

⁷⁴ Königsek do H. F. Radziwiłła. 22. IX.1748, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 7127.

крытую драніцамі стайню з бярэнаў. У зробленай з часанага дрэва і крытай гонтамі кузні з шасцю вокнамі знаходзіўся мураваны горн.

Аднымі з першых на тэрыторыі цытадэлі з'явіліся цэйхгаўз (арсенал) і правіянтхаўз. Як можна бачыць на плане К. Клакоцкага, першапачаткова яны месціліся ў драўляным будынку, узведзеным уздоўж паўночнай курціны на адлегласці 16 дзесяцічных стоп (6 м) ад яе. Выцягнуты будынак памерам 30 (11,3 м) на 78 дзесяцічных стоп (29,3 м) быў падзелены на тры памяшканні. Адзіны ўваход вёў у сярэдняе памяшканне шырынёй у 21 дзесяцічную стапу (7,9 м), адкуль можна было трапіць у два бакавыя — шырынёй 27,5 дзесяцічных стоп (10,4 м), дзе ўласна і размяшчаліся правіянтхаўз і цэйхгаўз. У прахадным памяшканні была лесвіца на другі паверх, пра які згадваюць пазнейшыя інвентары. Да 1662 г. у гэтым невялікім будынку заховаўся і правіант, і ўзбраенне, таму Багуслаў Радзівіл запатрабаваў збудаваць другі правіянтхаўз такога ж памеру, як і ўвесь гэты будынак. Як згадвалася вышэй, праект падрыхтаваў у 1662 г. К. Клакоцкі. Ён прапанаваў паставіць будынак новага правіянтхаўза па лініі ранейшага ўздоўж паўночнай курціны, пакінуўшы між імі праезд шырынёй 22 дзесяцічныя стапы (8,3 м). Акрамя таго, К. Клакоцкі лічыў неабходным да абодвух правіянтхаўзаў з захаду і ўсходу дабудаваць дзве шопы, кожная шырынёй па 22 дзесяцічныя стапы (8,3 м), для захавання гармат, вазоў, тачак і іншага начыння. Увесь комплекс будынкаў агульнай даўжынёй 222 дзесяцічныя стапы (83,6 м) К. Клакоцкі прапаноўваў накрыць адным дахам уключна з праездам між правіянтхаўзамі, а вялікае паддашша выкарыстоўваць для захавання рознага рыштунку.

У 1666 г. праект К. Клакоцкага быў рэалізаваны, аднак пры гэтым змянілася функцыянальнае прызначэнне будынкаў: новы вялікі будынак быў цалкам аддадзены пад цэйхгаўз, а стары — пад правіянтхаўз. Ні з апісанняў, ні з планаў да канца не зразумела, ці былі збудаваны дадатковыя шопы, як гэта прапаноўваў

К. Клакоцкі. Усе будынкi былі зроблены з часанага дрэва і накрыты гонтавым дахам. У інвентары 1687 г. згадваюцца два спіхлеры⁷⁵, да якіх вялі падвойныя вароты. Адзін са спіхлераў меў другі паверх, на які можна было трапіць праз вонкавыя дзверы. На першым паверсе было дванаццаць вокнаў, на другім — тры. Цэйхгаўз меў восем вокнаў і два ўваходы: з боку дзядзінца і з тарца. У першай палове — сярэдзіне XVIII ст. увесь комплекс быў аддадзены пад цэйхгаўз, таму ў інвентарах таго часу згадваліся два цэйхгаўзы. Праезд паміж імі быў забудаваны і выкарытоўваўся як шопа з асобным уваходам. Над цэйхгаўзам па-ранейшаму існаваў другі паверх з вонкавымі дзвярыма і трыма вокнамі. Унізе было двое падвойных варот і васьмнаццаць вокнаў, часткова закрытых кратамі.

Ужо ў 1662 г. па ўсё запланаванага праезда між будынкамі правянтхаўза і цэйхгаўза існавала студня. Тады ж у ёй былі ўсталяваны дзве помпы, якія качалі ваду. Зверху студню прыкрываў шатровы гонтавы дах на шасці слупах.

За правянтхаўзам у паўночна-ўсходнім бастыёне, напэўна, яшчэ на першым этапе будаўніцтва цытадэлі быў змураваны парахавы склеп, ці парахоўня. Будынак памерам 16,5×12,25 локцяў (10,7×8 м)⁷⁶ і вышынёй 3 локці (1,9 м) быў накрыты ў розныя часы драпіцамі ці гонтамі. Неабходнасць захавання пораху нават ва ўмовах варажэга абстрэлу ці бамбавання абумовіла наяўнасць скляпенняў і муроў таўшчынёй 2 локці (1,3 м)⁷⁷. На ўваходзе ў будынак віселі акаваныя дзверы, за якімі яшчэ адны — дубовыя. У сценах былі тры большыя і адно меншае акенцы, закрытыя кратамі і прызначаныя для

⁷⁵ Спіхлер — будынак, прызначаны для захоўвання збожжа ці іншых сельскагаспадарчых прадуктаў.

⁷⁶ Локаць у сістэме мер Вялікага Княства Літоўскага, паводле пастановы сойма 1766 г., складаў 0,6496 м: Скурат К. У. Даўнія беларускія меры (лексічны аналіз). Мінск, 1974. С. 9.

⁷⁷ Opisanie domów i placów skarbowych w mieście powiatowym Słucku. 1815. НГАБ. Ф. 694. Воп. 2. Спр. 7527. А. 1145аб.

вентыляцыі памяшкання. У 1757 г. ў склепе змясцілі 61 з паловай бочку пораху, якія перавезлі з цэйхгаўза, бо, як пісаў случкі камендант Ян Фрыдэрык Фогт (*Jan Fryderyk Fogt*), гэта было найлепшае месца для захоўвання пораху. Пазней дадалі яшчэ 22 бочкі⁷⁸.

У другой палове XVII ст. за парахавым склепам у бастыёне знаходзілася крытая гонтамі драўляная шопа з падвойнымі варотамі. У ёй быў конскі млын і трое ручных жорнаў з усім неабходным абсталяваннем. Шопа, найверагодней, прызначалася для выкарыстання ў час аблогі, калі маглі спыніць працу вадзяных млыны на Случы. Па неабходнасці тут можна было малоць муку на хлеб ці вырабляць порах. Аднак, відаць, з-за таго, што выкарыстоўвалі гэты млын рэдка, у пачатку XVIII ст. ён быў разабраны.

Паводле інвентара 1765 г. каля ранейшага мураванага парахавага склада, магчыма, у вале, збудавалі дадатковы мураваны склеп для захоўвання пораху. Да яго вяла драўляная „шыя” з дубовымі дзвярыма, у якой былі два малыя акенцы. Уваход у сам склеп закрывалі акаваныя жалезам дзверы, а сцяна мела адно закратаванае акенца. Увесь склеп ці толькі яго „шыя” былі накрыты драўніцамі.

На плане Я. Фюрстэнхофа ў паўночна-заходнім куце бастыёна паказаны будынак, пра які не згадваецца ў інвентарах. Па месцы размяшчэння можна дапусціць, што гэта збудаванне таксама мела вайсковае прызначэнне.

Уздоўж усходняй курціны месціліся жылыя і гаспадарчыя памяшканні. Насупраць брамы ля гэтай курціны дзесьці ў канцы 1660-х — першай палове 1680-х г. быў збудаваны „вялікі дом”, ці палац. Невялікі (у параўнанні з палацам князя на Ніжнім замку), зроблены з часанага дрэва і накрыты гонтавым дахам, палац займаў, відаць, случкі камендант, які меў у цытадэлі сваю рэзідэнцыю. Варта падкрэсліць, што палац быў збудаваны не на галоўнай восі фартэцыі, а збоку, што істотна зніжала яго

⁷⁸ J. F. Fogt do H. F. Radziwiłła. 5.II.1757; J. F. Fogt do H. F. Radziwiłła. 26. II.1757. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 3815.

значэнне. Ён падзяляўся на тры цёплыя памяшканні з пячамі, абкладзенымі зялёнай і белай кафляй, і тры каморы. Пасярэдзіне — сенцы, да якіх знадворку вёў ганак. З сенцаў левіца вяла ў залу на другім паверсе. З тыльнага фасада да палаца быў прыбудаваны т. зв. алькеж⁷⁹, які быў накрыты асобным дахам і складаўся з трох частак: сенцаў, уласна алькежа і каморы (камора — з печчу). Усяго ў палацы было 16 шкляных вокнаў у свінцовай аправе (12 — у памяшканнях першага паверха, 2 — у алькежы, 2 — у зале на другім паверсе).

Паводле інвентара 1765 г., выгляд палаца быў крыху зменены, што магло стаць вынікам частковай перабудовы. Перад падвойнымі дзвярыма да сенцаў быў дабудаваны шырокі ганак на васьмі слупах з лавамі. Сярод памяшканняў палаца згадваюцца: зала, пакой з печчу, абкладзенай зялёнай кафляй, два алькежы (у адным з іх — печ, абкладзеная зялёнай кафляй), кухня і невялікая спіжарня. Частка вокнаў была закрыта жалезнымі кратамі. Справа ў тым, што з 1760 г. палац на доўгі час стаў вязніцай для літоўскага крайчага Марціна Мікалая Караля Радзівіла. У 1760 г. Міхал Казімір Рыбанька нават загадаў збудаваць вакол палаца паркан, каб забараніць якія-небудзь кантакты з крайчым⁸⁰. У 1765 г. паркана ўжо не было. Напэўна, менавіта для крайчага да палаца ці паблізу ад яго з часанага дрэва была збудавана крытая гонтамі невялічкая каплічка.

На поўнач ад палаца, бліжэй да вала, з другой паловы XVII ст. стаяў драўляны свіран, пад ім — мураваны склеп, дзе захоўвалі прадукты. Свіран меў два акны і быў накрыты гонтавым дахам. Пазней каля яго з дыляў⁸¹

⁷⁹ Алькеж — дадатковае адасобленае памяшканне, якое выступала з асноўнага аб'ёму дома і выкарыстоўвалася ў якасці каморы, кабінета ці спальні.

⁸⁰ J. J. Berg do M. K. Radziwiłła. 5.IX.1760, Sluck; J. J. Berg do M. K. Radziwiłła. 15.IX.1760, Sluck; J. J. Berg do M. K. Radziwiłła. 1.X.1760, Sluck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 564.

⁸¹ Дыля — бервяно ці брус, расколаты ўздоўж на дзве або чатыры часткі.

збудаваці стайню. Пры стайні — дрывотню з часанага дрэва для дроў. Абодва будынкi былі накрыты драціцамі.

На поўдзень ад палаца ўздоўж усходняй курціны дзесьці ў XVII ст. з часанага дрэва была пабудавана афіцына⁸², крытая гонтамі. Унутры яна падзялялася на пяць пакояў, у якіх стаялі дзве печы, абкладзеныя шэрай кафляй. Кожны пакой меў асобныя дзверы і па два акны. Перад афіцынай размяшчаўся сад са сцежкамі, абсаджанымі агрэстам і парэчкамі, з альтанкай, крытай гонтамі. Звонку ён быў абгароджаны напалову штыкетнікамі, а напалову каламі.

Змены ў забудове, якія адбыліся ў сярэдзіне XVIII ст., сведчаць, што цытадэль паступова губляла функцыі абарончага аб'екта. У 1746 г. па загадзе Гераніма Фларыяна Радзівіла на тэрыторыі горнверка быў збудаваны т. зв. „хэцгартэн” (*Hecgarten*), ці звырынец⁸³. У 1765 г. у ім знаходзіўся драўляны жылы будынак з часанага дрэва, свіран з акруглых брускоў, малы манеж для медзведзянят, зроблены з бярвёнаў, і вялікі манеж з часанага дрэва. Усе будынкi былі накрыты драціцамі, акрамя вялікага манежа, крытага гонтамі. Відаць, у час таго ж Гераніма Фларыяна Радзівіла на месцы шырокай эспланады з боку места быў пасаджаны сад. У прыватнасці, у 1771 г. згадваецца будынак садоўніка, што стаяў ля цытадэлі⁸⁴. Між тым, як пісаў Міхалу Казіміру Радзівілу Рыбаньку камендант Я. Фогт, стан фартэцы ў 1767 г. быў сумны: „У цытадэлі валы апусціліся, брама і арсенал запалі ў зямлю... Там жа будынкi, дзе Ясна Асвечаны Князь Ягамоць Крайчы жыве, патрабуюць значнага рамонту”⁸⁵.

⁸² Афіцына — дапаможная пабудова каля палаца, куды пераносіліся службовыя памяшканні і жыллё для гасцей і слуг.

⁸³ Königsek do H. F. Radziwiłła. 8. VII.1746, Słuck; Königsek do H. F. Radziwiłła. 18. VII.1746, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 7127.

⁸⁴ Inwentarz ogólny dobr wolnych w księstwie Słuckim i Kopylskim sytuowanych. 1771. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3851. S. 3

⁸⁵ Punkta o fortecy słuckiej y garnizonie potrzebujące. 8. VII.1767. AGAD. AR. Dz. VII. Nr. 678. S. 23–25.

У 1788 г. на тэрыторыі цытадэлі разгарнулася шырокая будаўнічая дзейнасць. Адных толькі парабкаў тут працавала 70 чалавек⁸⁶. Большасць старых будынкаў знеслі, а на іх месцы паўстаў цалкам новы ансамбль. Кіраваў працай архітэктар Лявон Лютніцкі (*Leon Lutnicki*), якому дапамагаў камендант Міхал Мараўскі (*Michał Morawski*)⁸⁷. У 1788 г. завяршылася аднаўленне брамы і была накрыта большасць будынкаў. Аднак будаўніцтва, якое працягвалася да 1790 г., так і не завяршылася, відаць, з-за смерці Караля Станіслава Радзівіла.

Дзякуючы інвентарам 1791, 1803 і 1806 г. і расійскім планам канца XVIII — пачатку XIX ст. можна ўявіць, як выглядала забудова цытадэлі таго часу⁸⁸. На мосце цераз роў да брамы застаўся толькі адзін узвод. Была грунтоўна перабудавана брама, другі паверх якой набыў выгляд вежы ў форме васьмерыка. Адразу за брамай па абодва бакі стаялі дзве кардыгарды, якія мелі па два акны і адной печы, абкладзенай зялёнай кафляй. Уздоўж заходняй і ўсходняй курцін сіметрычна адна адной стаялі дзве выцягнутыя афіцыны. У кожнай было па 10 пакояў і 16 вокнаў. Да канца дабудавалі толькі паўночную афіцыну, у той час як у паўднёвай былі толькі сцены і дах. Завяршаў сіметрычную кампазіцыю

⁸⁶ Specyfikacja ludziom przy fabryce cytadelli robiącym maystrow, podmaystrow ett. 19.V.1788. AGAD. AR. Dz. VII. Nr. 678. S. 190.

⁸⁷ L. Lutnicki do K. St. Radziwiłła. 11. VII.1790, Nieswież. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 8726; M. Morawski do K. St. Radziwiłła. 21. VIII.1790, Słuck; M. Morawski do K. St. Radziwiłła. 28. VIII.1790, Słuck. AGAD. AR. Dz. V. Nr. 9993.

⁸⁸ Inwentarz mebliów i wszelkich sprzętów w Zamku i Cytadelli znajdujących się. 23. VII.1791. НГАБ. Ф. 694. В. 2. Спр. 7396. А. 22–26; Opisanie Cytadelli albo Nowego zamku. НГАБ. Ф. 694. В. 2. Спр. 7491. А. 52а6-53; Opisanie budowli, znajdujące się w cytadelli Słuckiej. 20. XI.1806. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas (далей LVIA). F. 1280. A. 1. B. 2102. P. 2. Копія інвентара: НГАБ. Ф. 694. В. 2. Спр. 7491. А. 16–16а6; Инвентарь или подробное описание города Слуцка, принадлежащего князю Доминику Радзивиллу, предлагаемого в казённую продажу. Б. д. LVIA. F. 1280. A. 1. B. 2102. P. 9–42v.

пастаўлены перад усходняй курцінай па восі комплексу палац, будаўніцтва якога таксама не было скончана. Як відаць на планах, на дзядзінцы сфармаваны шырокі двор-курданер, а цытадэль пераўтворана ў рэпрэзентацыйны комплекс. Усе вышэйпералічаныя жылыя будынкi збудаваны з часанага дрэва і накрыты гонтамі, мелі падлогі і столі з тарчыц. Агулам у іх было 18 печак, абкладзеных кафляй рознага колеру, і 48 зашклёных вокнаў.

За афіцынамі, узнятыя на слупах над зямлёю, стаялі два спіхлеры з саламянымі дахамі для захавання збожжа. Амуніцыю, што засталася ў замку, змясцілі ў колішнюю мураваную парахоўню ў паўночна-ўсходнім бастыёне. Для захоўвання пораху на месцы былых выцечак у паўднёвай і ўсходняй курцінах у 1788 г. былі змураваны новыя паравыя склепы⁸⁹.

Так і не завершаны рэзідэнцыйны комплекс у Слуцку ў хуткім часе пачаў занепадаць. У канцы XVIII — першых гадах XIX ст. цытадэль, відаць, трапіла ў распараджэнне расійскіх вайскоўцаў. Перад мостам на равелін збудавалі з бярэнаў простую кардыгарду, крытую драўніцамі, а каля яе — шопу з бярэнаў. У самой цытадэлі палац раскідалі, знік адзін са спіхлераў, а афіцыны, як відаць з расійскіх планаў, былі аддадзены пад склады. Надалей выкарыстоваўліся паравыя склепы ў курцінах. Порах захоўвалі таксама і ў старой мураванай парахоўні.

З 1804 г. у пакінутай цытадэлі была заснавана фабрыка па вытворчасці салетры⁹⁰. Ад ранейшых будынкаў захаваліся толькі брама і мураваны паравыя склеп. Паўночная кардыгарда была перароблена пад жылы будынак. У ёй было два пакоі з чатырма вокнамі. Унутры — дзве печы: адна, абкладзеная зялёнай кафляй, — для абагрэву, а другая — кухарская. Дзесьці паблізу ад былой кардыгарды стаяла пякарня памерам 3×2,5 сажні

⁸⁹ Ibidem. S. 190.

⁹⁰ Opisanie budowli, znayduiącey się w cytadelli Sluckiey. 20. XL.1806. P. 2.

(5,8×4,9 м)⁹¹, якая была збудавана, відаць, раней, бо ў 1806 г. стаяла без даху. Унутры ў ёй стаялі дзве хлебныя печы. Па-ранейшаму выкарыстоўвалася старая студня, з якой бралі ваду з дапамогаю простага жураўля. Для вырабу салетры збудавалі новыя будынкі: папалуху памерам 10×5 сажняў (19,5×9,7 м) для ссыпання попелу, шуру памерам 12×4 сажняў (23×8 м) для фармавання салетры, брасяварню памерам 4×6 сажняў (7,8×11,7 м) для захавання начыння і наветку памерам 8,5×5 сажняў (16,6×9,7 м). Усе фабрычныя будынкі мелі простую канструкцыю. Па вуглах і ў сценах ставіліся шулы, на якія зверху клаліся дубовыя брусы, ці „гзымс”, у які ўпіраліся кроквы страхі. Вільчык страхі абапіраўся на высокія брусы, пастаўленыя ў сярэдзіне будынку. Сцены былі аплецены сухім галлём і абкладзены звонку кулямі саломы. Дах накрываўся саломаю. Акрамя таго, у бастыёнах стаялі печы ці горны з катламі для вырабу салетры⁹².

Вытворчасць у цытадэлі магла працягвацца толькі да вайны 1812 г., аднак цікава, што моцны пах салетры стаяў тут аж да 1860-х г. Пры французях, якія занялі Слуцк, фартыфікацыі былі рэстаўраваны і падрыхтаваны да абароны апошні раз⁹³.

Заняпад

Пасля вайны 1812 г. цытадэль была закінута. Яшчэ раней, з канца XVIII ст., быў занядзаны горнверк, тэрыторыя якога выкарыстоўвалася пад сенажаць. У 1815 г. засыпалі роў вакол равеліна, аднак захаваўся мост праз галоўны роў, за якім замест колішняй брамы стаялі простыя падвойныя вароты. На тэрыторыі самой цытадэлі засталіся толькі былыя выщэчкі ў валах і парахоўня ў бастыёне — ужо без даху, акаваных жалезам дзвярэй і

⁹¹ Сажань у сістэме мер ВКЛ (1766 г.) складаў 194,82 см: Скупат. С. 14.

⁹² Opisanie domów i placów skarbowych w Słucku. 1815. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3857. A. 1154 адв.

⁹³ Василевский В. Слуцкое княжество во время князей Радзивиллов. 1867. LMAВ. F. 40. Nr. 888. Sygn. 1085. P. 102–103.

кратаў на вокнах⁹⁴. Толькі пра адну закінутую парахоўню згадваецца ў інвентары Слуцка 1818 г.⁹⁵. У 1815 і 1822 г. тэрыторыя былых умацаванняў была абмерана для вырашэння пытання далейшага яе выкарыстання. Плошча цытадэлі з валамі і равамі, паводле абмеру 1815 г., складала 3 моргі 291 прут (2,82 га)⁹⁶, паводле абмеру 1822 г. — 3 моргі 160 прутоў (2,51 га), а плошча горнверка — 1 морг 150 прутоў (1,07 га)⁹⁷. У 1820-я г. закінутая цытадэль парасла хмызняком і лесам⁹⁸. Паўз паўночную курціну між ровам цытадэлі і Случчу была пракладзена дарога ў бок вёскі Ячава. У 1846 г. князь Леў (Людвіг) Пятровіч Вігенштэйн, якому тады належаў Слуцк, прадаў горад скарбу Расійскай імперыі⁹⁹. Пры гэтым былыя цытадэль і горнверк заставаліся ў яго ўласнасці¹⁰⁰. Паводле плана 1878 г., тэрыторыя цытадэлі, дзе яшчэ захоўваліся валы і равы, па-ранейшаму не выкарыстоўвалася. Да таго часу парахоўню ў бастыёне ўжо разабралі на цэглу. На месцы горнверка быў збудаваны гаспадарчы двор князя Вігенштэйна. Пра існаванне рэшткаў цытадэлі згадаў у 1904 г. І. Глебаў¹⁰¹.

Да 1920-х г. тэрыторыю цытадэлі ўжо забудавалі. Ра-вы засыпалі, а па валах былі пракладзены вуліцы. Камсамольскую (колішнюю Сенатарскую) вуліцу правялі

⁹⁴ Opisanie domów i placów skarbowych w Słucku. 1815. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3857. S. 31.

⁹⁵ Inwentarz miasta powiatowego Słuck. 1818. AGAD. AR. Dz. XXV. Nr. 3858/1. S. 21.

⁹⁶ 1 прут у сістэме мер ВКЛ (1766 г.) складаў 23,73 кв. м, морг — 7100 кв. м: Скурат. С. 25, 40.

⁹⁷ Opisanie domów i placów skarbowych w mieście powiatowym Słucku. 1815.; Opisanie wolnych placów w Słucku. 1822. НГАБ. Ф. 694. Воп. 2. Спр. 7527. Арк. 957 адв.

⁹⁸ Статистическое описание уездов. 1826–1828. LVAB. F. 18. B. 228. P. 151v.

⁹⁹ Грышкевіч А. П. Гісторыя куплі Слуцка // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1975. № 4. С. 42–43.

¹⁰⁰ Геометрический план уездного города Слуцка с окрестностями. 26. II. 1840. AGAD. F. 402. T. 452. Nr. 22; План плацев состоящих в городе на форштате Колония и Цитадели. AGAD. F. 402. T. 452. Nr. 11.

¹⁰¹ Глебов. С. 23.

па паўночнай курціне, а ад яе па заходняй і ўсходняй курцінах пракралі 1-ы і 2-і Камсамольскія завулкі. У першую пяцігодку савецкай індустрыялізацыі на месцы колішняй эспланады перад цытадэллю быў збудаваны ліцейна-механічны завод, які часткова закрануў і паўднёва-заходні бастыён цытадэлі. Большасць яе тэрыторыі заняла прыватная забудова.

Першы пасляваенны генеральны план, падрыхтаваны Г. Парсадонавым у 1948 г., прадугледжваў захаванне рэшткаў гарадскіх фартыфікацый у выглядзе шырокага паса паркаў і зялёных насаджэнняў. Тое, што засталася ад цытадэлі, пры гэтым падлягала нівеляцыі і механічнаму ўключэнню ў гэты пас. Апошняе можна патлумачыць, напэўна, недахопам ведаў пра помнік, паколькі Г. Парсадонаў даволі ўважліва ставіўся да фартыфікацыйнай спадчыны горада. Ён жа падкрэсліваў памылковасць размяшчэння ў цэнтры Слуцка прамысловых прадпрыемстваў, у тым ліку — ліцейна-механічнага завода, прапануючы вынесці іх на ўскраіну горада¹⁰². У пазнейшых генеральных планах 1962–1963 і 1971 г. ідэя стварэння паркаў на месцы былых умацаванняў перыядычна ўваскрасала, аднак так і не была рэалізавана¹⁰³. Між іншым, на плане 1971 г. выразна відаць рэшткі колішняй цытадэлі. Ідэя захавання фартыфікацыйнай спадчыны Слуцка жыла і пазней. У прыватнасці, існавала цікавая праектная прапанова па частковым аднаўленні ўмацаванняў цытадэлі ў выглядзе ландшафтнага помніка і стварэнні каля яе парка¹⁰⁴.

¹⁰² Проект планировки и застройки г. Слуцка. Опорный план. 1948. Беларускі дзяржаўны архіў навукова-тэхнічнай дакументацыі (далей БДАНТД). Ф. 3. Воп. 4. Спр. 594; Проект планировки и застройки г. Слуцка. Пояснительная записка. 1948. БДАНТД. Ф. 3. Воп. 4. Спр. 595. С. 86–87.

¹⁰³ Генеральный план г. Слуцка. Техничко-экономическое обоснование. Т. 2. 1971. БДАНТД. Ф. 7. Воп. 1. Спр. 212. С. 86–87.

¹⁰⁴ Кузнецов Т. Т. Типология пусковых градостроительных комплексов для малых городов Белоруссии // Строительство и архитектура Белоруссии. № 3. 1986. С. 13.

На жаль, да цяперашняга часу на тэрыторыі былой цытадэлі не праводзіліся ні натурныя, ні археалагічныя даследаванні. Спадзяемся, што матэрыял, пададзены ў гэтым артыкуле, паспрыяе далейшаму даследаванню і, што нашмат важней, ахове помніка. На цяперашні час рэшткі цытадэлі і культурныя напластаванні на яе тэрыторыі працягваюць разбурацца. Аднак унікальны помнік мае вялікі патэнцыял не толькі і не столькі для даследчыкаў матэрыяльнай гісторыі XVII–XIX ст., колькі для развіцця самога старажытнага Слуцка.

Sluck Citadel in the XVIIth–XVIIIth centuries

Mikola Volkaŭ

Surrounded by bastion fortifications Sluck was known as one of the strongest fortresses in the Grand Duchy of Lithuania, a new castle built in the middle of the XVIIth century. It was a fortress of four bastions of regular shape built in the tradition of Old Dutch fortification school. Its construction was a major step in the transformation of the town into a modern fortress. The citadel was guarded by regular garrison with significant amount of artillery. In the second half of the XVIIIth century together with the gradual decline of the defensive capacity of Sluck the citade was gradually declining. After the 1812 war it was abandoned, and in the twentieth century built up and in the result of economic activity it almost completely destroyed. On the basis of archival sources among which dominates correspondence between servicemen and the owners of the town and the inventory of the castle the history of the construction and operation of the citadel described. Considerable attention is paid to the reconstruction of the fortifications and building its territory.

БЕЛАРУСКИ ПІСТАРЫЧНЫ АГЛЯД
навуковы часопіс

Галоўны рэдактар: Генадзь Сагановіч

Рэдакцыйная Рада:

- Даніэль Бава (Універсітэт Парыж I — Сарбона)
Моніка Банькоўская (Цэнтральная бібліятэка Цюрыха)
Томас Бон (Універсітэт Юстуса Лібіга, Гісэн)
Альфрэдас Бумблаўскас (Віленскі ўніверсітэт)
Роберт Фрост (Універсітэт Абердэна, Шатландыя)
Леанід Гарызонтаў (Расійскі дзяржаўны гуманітарны ўніверсітэт)
Анджэй Закшэўскі (Варшаўскі ўніверсітэт)
Андраш Золтан (Будапешцкі ўніверсітэт імя Л. Этвеша)
Мікола Нікалаеў (Расійская нацыянальная бібліятэка)
Альвідас Ніжжангайтц (Інстытут гісторыі Літвы)
Сergій Плохій (Таравадскі ўніверсітэт)
Рышард Радзік (Люблінскі ўніверсітэт імя М. Кюры-Складоўскай)
Анджэй Рахуба (Інстытут гісторыі ПАН)
Штэфан Родэвальд (Пасаўскі ўніверсітэт)
Марына Сакалова (Інстытут гісторыі НАН Беларусі)
Юры Туронак (Інстытут славістыкі ПАН)
Ганна Харашкевіч (Інстытут славяназнаўства РАН)
Наталія Якавенка (Кіева-Магілянская Акадэмія)

Рэдактар тома: Генадзь Прыбытка

Карэктур: Ларыса Дарожка

Вёрстка: Таццяна Манькова

вул. Таўро 12
ЛГ 01114 Вільня

Паштковы адрас:
п.с. 31
220013 Мінск, Беларусь

тэл. +375-29-667-29-52
bhr@belhistory.eu
www.belhistory.eu

Часопіс уключаны ў *The European Reference Index for the Humanities*.

Выходзіць два разы на год.